

a) Personalitatea domnilor Țărilor Române din secolele XVI—XVIII, pregătirea și preocupările lor, înclinațiile politice, relațiile cultivate, modul de guvernare, raporturile cu Poarta, misiunile îndeplinite de ei în vederea informării Porții asupra evenimentelor din statele vecine.

b) Strinsele legături dintre românii de pe ambele versante ale Carpaților, peste voința Imperiului otoman sau a celui habsburgic. De exemplu: austriecii intervin la Poartă cerînd să se ia măsuri împotriva domnului Moldovei, Grigore al III-lea Ghica, deoarece acesta refuză să trimită înapoi în Transilvania un mare număr de români care trecuseră în Moldova spre a scăpa de asuprirea la care erau supuși, domnul moldovean afirmînd că cei veniți sînt "de același neam" cu moldovenii și că nu pot fi obligați să părăsească Moldova.

c) Încercările imperiilor vecine de a smulge porțiuni din teritoriul țării noastre prin presiuni asupra Porții, încercări de cele mai multe ori dejucate prin manifestarea fermă a voinței înaintașilor noștri de a-și apăra cu prețul vieții orice palmă de pămînt. De exemplu, pe rola 618 se află întregul dosar al încercării austriece din anul 1770 de a relua în stăpînire Oltenia (pe care o mai stăpînise între 1718—1739), încercare eșuată în cele din urmă, spre deosebire de actul de forță din 1775, cînd a fost răpită Bucovina.

d) Bogate informații privind războaiele ruso-turce și austro-turce purtate pe teritoriul nostru, cu implicațiile lor.

e) Relațiile comerciale ale Țărilor Române, inclusiv încercările de eludare a dispozițiilor venite de la Poartă.

f) Date despre situația din provinciile locuite de români, aflate la vremea respectivă sub stăpînire străină (Dobrogea, Banat, Transilvania).

g) Diverse informații referitoare la: starea sanitară (epidemii etc.), vămi, trasarea granițelor, transhumanță.

h) Rapoarte diplomatice privitoare la lupta românilor din toate provinciile istorice pentru înfăptuirea Unirii.

CONSTANTIN VLAD

Scrierile vechi ale mănăstirii Hodoș-Bodrog

LUCIAN EMANDI și EUGEN GLÜCK

Cercetările efectuate în ultimii ani au confirmat afirmații anterioare, potrivit cărora mănăstirea Hodoș-Bodrog, din satul Bodrogul Nou, comuna Felnac, județul Arad, este unul dintre cele mai vechi așezăminte monahale ale spațiului românesc. Potrivit cronicarului Anonymus, vatra pe care se situează mănăstirea se găsea, în secolul al X-lea, în zona de graniță dintre voievodatele lui Glad și Menumorut, iar la începutul secolului al XI-lea—după informațiile pe care ni le transmite *Legenda mare a Sf. Gerard*—în apropierea Mureșanei, reședința voievodatului lui Ahtum.

Materialele arheologice găsite pe vatra mănăstirii atestă existența unei așezări băștinase încă din secolul al XI-lea, aceasta făcând parte din aria culturii românești din acea perioadă, care a supraviețuit prăbușirii voievodatului lui Ahtum (1028). Populația românească a regiunii era organizată în cnezate și voievodate, cea mai apropiată reședință de mănăstire fiind cea de la Felnac¹, semnalată până în secolul al XVII-lea. În strânsă conexiune cu organizarea social-politică apare și cea bisericească, reprezentată printr-o rețea de mănăstiri, care își păstrează ritul răsăritean cel puțin până în secolul al XIII-lea, unele și mai târziu². Episcopii răsăritene locale sînt semnalate în secolele XV—XVI. În cadrul acestor așezăminte se situează și mănăstirea Hodoș—Bodrog, atestată documentar din secolul al XII-lea, cel mai târziu de la 1177³.

Documente sigure menționează existența mănăstirii în anul 1216, 1233 și în 1278. În anul 1293 se face referire la „terra Hudusmonostora”. Clădirea străveche a mănăstirii nu a mai ajuns însă pînă în zilele noastre. Ar putea proveni de la aceasta, probabil, unele profile de piatră, în stil romanic, ce se păstrează în muzeul mănăstirii.

Biserica, cea mai veche clădire din întregul complex ce există în prezent, avînd forma unui triconc de tip Cozia, poate fi datată din jurul anului 1400. La construirea ei a fost folosită o însemnată cantitate de cărămizi și pietre șlefuite romane.

Se pare că rolul cel mai important l-a jucat mănăstirea în epoca stăpînirii otomane (secolele XVI—XVII), cînd a servit temporar drept reședință a unor episcopi, iar mai târziu a mitropolitului Sofronie (1651) și episcopului Isaia Diacovici.

Vitregia vremurilor a făcut ca fondul arhivistic al mănăstirii să supraviețuiască doar parțial. Judecînd însă după numărul mare al documentelor identificate în alte arhive se poate aprecia că la vremea respectivă așezămîntul monastic era posesorul unei arhive apreciabile.

Documentele referitoare la mănăstirea din secolele XII—XVII se păstrează în special, la Cluj-Napoca, Roma, Novi-Sad, Praga, Moscova și Budapesta, fie în original, fie concepte sau transumpturi. Numeroase alte acte se păstrează în Arhivele Statului — Filiala Arad, în Arhiva Episcopiei ortodoxe române din Arad, la Mitropolia din Sibiu, la Arhiva de istorie militară din Budapesta, Hofkammerarchiv și Kriegsarchiv din Viena și la așezămintele de specialitate din Carlovitz, acestea din urmă referindu-se mai ales la secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.⁴ Hărțile care lămuresc structura și așezarea mănăstirii se găsesc la Arad, Vinga, Viena (Kriegsarchiv), Budapesta (Arhiva veche). O realizare meritorie a conducerii mănăstirii a constituit-o străduința de a obține copiile principalelor documente dispărute, din diferite arhive. Acțiunea începută de arhimandritul istoric Augustin Hamsea a fost desăvîrșită în ultimii ani. Printre documentele achiziționate în anii din urmă figurează fotocopia primului document (secolul XII), precum și cele din 1216, 1233, 1278, 1293 etc.⁵

¹ Orszages Levellár (Arhivele Naționale), Budapesta, DI 18.994.

² Vezi mai detaliat: E. Arădeanu, T. Bodogae, Lucian Emandi, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, 1980, cap. III, p. 25—32.

³ Cu privire la datarea documentului, vezi *op. cit.*, cap. IV, p. 33—38.

⁴ O mare parte din documentele de la Carlovitz amintite au fost microfilmate de delegația D.G.A.S. și ele se găsesc la Arhivele Statului București.

⁵ Ele sînt depuse la Muzeul mănăstirii.

În ceea ce privește perioada care a durat până în jurul anului 1700, cel mai vechi manuscris, care a fost cîndva în posesia mănăstirii, este un zbornic cuprinzînd un număr de 187 file, aflat în posesia Muzeului Național din Praga, care poate fi datat în perioada 1390—1409⁶. Un alt manuscris de mare importanță, care face referiri explicite la unele evenimente legate de mănăstirea Hodoș-Bodrog, este *Legenda Sf. Teodor Tiron*, azi în posesia secției de manuscrise a Bibliotecii Srpska Matica din Novi-Sad⁷. Materialele ce se păstrează încă și în prezent la mănăstire constituie un bogat tezaur al culturii românești în redactare slavo-română și care pot fi clasificate astfel: 10 psaltiri, trei acatistiere, cîte două evangheliare și apostole, două zbornice, trei minee (lunile octombrie, noiembrie, decembrie), un liturghier, o traducere a psaltirii, un comentariu al faptelor apostolilor, *Paranesisul* lui Efreim Sirul, *Tipicul Sf. Sava* și un *Nomocanon*, transcris în redacția medio-bulgară, după textul nomocanonului rusesc din secolul al XIII-lea al lui Vladimir al Volniei.

Manuscrisele de la Hodoș-Bodrog au multe asemănări cu cele aflate în alte părți de pe teritoriul țării noastre, atît în ceea ce privește textele pe care le conțin, cît și în privința caracteristicilor filologice și chiar a provenienței. Hirtia folosită are filigrane : mistrețul, coroana de Brașov, ancora în cerc, ancora în cerc cu stea deasupra, trifoiul, capul de zimbru cu pandantiv, o mînușă cu o coroană în vârful degetului. Hirtia cu asemenea filigrane se folosea în secolele XV—XVI atît în provinciile românești, cît și la mănăstirile de la Muntele Athos. Toate manuscrisele sînt legate pe tăblii de lemn și piele, care se păstrează încă și astăzi în stare relativ bună, cu excepția *Nomocanonului*, căruia îi lipsește coperta din spate, și a unei psaltiri de la Hodoș-Bodrog, căreia îi lipsesc ambele coperte. Pe fiecare copertă au fost incizate în piele diferite motive florale, în cele mai multe cazuri chenare combinate cu motive ornamentale sau geometrice. Unele au imprimate pe coperta din față portrete de sfinți sau alte scene figurative cu conținut biblic, mai ales răstignirea lui Hristos. Toate copertele au incizate decorațiuni atît pe tăbliile din față, cît și pe cele din spate. Pe cele din spate însă modelele sînt mai ample și nu conțin niciodată scene figurative. Cele mai multe dintre coperte au avut copcii metalice de argint sau alamă, care au fost complet deteriorate de-a lungul vremii⁸.

Multe din manuscrise sînt ilustrate cu diferite frontispicii, entre-lacsuri, vignete, inițiale, acestea din urmă fiind cele mai frecvente și adeseori bogat și frumos ornamentate în mai multe culori. În afară de ilustrațiile figurative, imprimate pe copertele din piele, pe nici un manuscris nu se mai află alte compoziții figurative. Sînt destul de rare și frontispiciile mai bogat ornamentate. Doar cîteva manuscrise posedă mai multe frontispicii sau vignete. Culorile cele mai des folosite sînt roșul, albastrul, galbenul, verdele și, uneori, aurul. Mai bogat ilustrată este lucrarea *Psaltire, triod, minei* (cota nr. 4), care are două frontispicii, două vignete și

⁶ Fotocopia manuscrisului nr. 110 al Muzeului Național din Praga a fost obținută prin B.C.S. București și depusă la mănăstire.

⁷ Biblioteca Srpska Matica Novi-Sad, Secția manuscrise, nr. 113456. Este publicat de Ivanca Veselînev: *Povest o Teodoru Tironu* (Istorisire despre Teodor Tiron), în „Sbornik Matica Srpske”, 1968, p. 216 și urm.

⁸ Biblioteca Episcopiei Arad, fond manuscrise, *Psaltire*, cota nr. 4; *Sbornic* sec. XVI, cota nr. 6; *Faptele apostolilor*, cota nr. 7; *Psaltire*, cota nr. 11; *Psaltire*, cota nr. 15.

peste 30 de inițiale bogat colorate. Ilustrațiile acestui manuscris se aseamănă cu cele din tipăriturile lui Macarie, de la începutul secolului al XVI-lea. Bogat ilustrate sînt, de asemenea, și *Acatistierul* (cota nr. 5) și o *Psaltire* (cota nr. 28), care conțin mai multe frontispicii, compuse din linii implete, unele dintre ele lucrate pe fond de aur și colorate în roșu, albastru și verde. Tot cu aur sînt decorate și unele dintre inițialele acestor manuscrise.

Cîteva dintre aceste manuscrise provin de la alte așezăminte monastice din celelalte provincii românești, așa după cum rezultă din diferite însemnări aflate în cuprinsul lor. Astfel, pe *Acatistul* din secolul al XVI-lea (cota nr. 5) se poate citi mențiunea că manuscrisul a fost scris „la Cozia pe Olt”, la anul 7076 (1558). Pe un *Tetraevanghelier* din secolul al XVI-lea se poate citi o însemnare, precum că în anul 1667 a aparținut bisericii din Pașcani, căreia i-a fost dăruit de către vornicul Vasile ⁹. Tot spre spațiul cultural românesc ne îndrumă și ilustrațiile unora dintre manuscrise, cum este cel de la cota nr. 4, citat mai sus, sau numele unor copişti, cum este cel al ieromonahului Ioan, care menționa pe un *Apostol* și pe un evangheliar din secolul al XVI-lea (cota nr. 2) care provine din Malorusia.

Alte manuscrise au fost alcătuite în mănăstiri de la Muntele Athos. Printre acestea figurează în mod cert *Sbornicul* de la 1626 și *Nomocanonul* lui Vladimir al Volniei, datînd probabil din secolul al XV-lea, la compactarea cărui au fost folosite fișii dintr-un manuscris grecesc mai vechi.

Cîteva manuscrise provin din spațiul ortodox balcanic. Acestea au ajuns probabil la Hodoș-Bodrog pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, după eliberarea zonei mureșene de sub ocupația otomană, cînd pe Mureșul inferior s-a stabilit și populație sirbo-macedo-română, refugiată din sud, care în mare parte a fost folosită pentru paza granițelor. Se pare că în această perioadă la mănăstirea Hodoș-Bodrog s-au refugiat călugări de la unele mănăstiri balcanice. Trei dintre manuscrisele de la Hodoș-Bodrog posedă însemnări din care rezultă că au aparținut mănăstirii Gomionița ¹⁰. Cel mai vechi dintre ele este *Tipicul Sf. Sava* (cota nr. 3), în redacție sirbă din secolul al XVI-lea. Dintr-o însemnare notată pe fila 214v, reiese că manuscrisul a fost copiat de egumenul Diomid de la mănăstirea Gomionița la anul 7107 (1599). O altă însemnare scrisă pe fila liberă de la începutul manuscrisului menționează că acesta se afla deja la Hodoș-Bodrog în anul 1703. *Tîlcuirea psaltirii* (cota nr. 14) a fost scrisă și ea în mănăstirea Gomionița, în anul 1612, de către ieromonahul Eftimie și de către călugărul Maxim, acesta din urmă provenit de la Muntele Athos. În sfîrșit, tot prin filiera Gomioniței, a ajuns la Hodoș-Bodrog un *Sbornic* scris în anul 1626. Manuscrisul, în redacție sirbă, a fost copiat de către monahul athonit Averchie pe cheltuiala ieromonahului Antonie de la mănăstirea Gomionița. *Sbornicul* era destinat acelei mănăstiri, așa după cum reiese dintr-o lungă însemnare a copistului ¹¹.

⁹ Biblioteca Episcopiei Arad — *Tetraevanghelier*, cota nr 26/A, la filele 5—8 însemnare: „Cu ajutorul lui Dumnezeu această sfință Evanghelie au dat dumnealui Vasiliie vornicul să hie la biserica din Pașcani în satul dumisale și giupnesei Erinii și cînd s-a dat această Evanghelie atunce a au răposat și dumneacei vornica. V leat 7175 (1667) meseaț avgust 8”.

¹⁰ Gomionița, mănăstire din Bosnia, pustiită în secolul al XVII-lea probabil o parte din călugări au fost aduși la Bodrog pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

¹¹ I. Iufu, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog un centru de cultură slavonă în Banat*, în „Mitropolia Banatului”, an XIII, nr. 5—8, 1963, p. 229—261.

Faptul că cele mai multe manuscrise nu conțin nici o referire la locul copierii ne determină să considerăm că, cel puțin o parte dintre ele, au fost realizate la Hodoș-Bodrog. Trebuie avut în vedere faptul că în zona Ardealului au lucrat de-a lungul vremii mai mulți copişti din regiune. Astfel, în 1736 un copist necunoscut din Silindia a scris un *Liturghier*, frumos împodobit cu frontispicii și portrete de sfinți¹². La începutul secolului al XVIII-lea, Vasile Sturze-Badiu Moldoveanu, care a copiat mai multe manuscrise românești pentru diferite biserici din Bihor, lucrează și în unele localități din județul Arad, iar Agaton de Iași copiază un alt manuscris la Șiria, în anul 1701¹³.

Unele manuscrise de la Hodoș-Bodrog sînt opera mai multor copişti. Menționăm în acest sens un *Apostol și evanghelic*, scris de vreo șase caligrafi în mai multe etape. Pe un *Apostol*, datînd probabil din secolul al XVI-lea, se poate citi însemnarea : „Este săptămîna mea de copiat”, care ne sugerează posibilitatea că scrierea putea să facă parte dintr-un sistem de exerciții spirituale sau să constituie obligația de deprindere a scrisului. Pe de altă parte, multe dintre manuscrisele de care ne ocupăm, atît prin filigranul hîrtiei, cît și prin ductul literelor, lasă să se întrezărească posibilitatea că ele au fost alcătuite pe teritoriul bănăţean. Cercetări mai noi au scos în evidență că unele forme gramaticale și lexicale, cum sînt ataşarea articolului enclitic românesc la unii termeni slavi, schimbarea genului unor substantive după tipul construcțiilor din limba română, apariția articolului posesiv la textele de redacție sîrbă, folosirea unor construcții prepoziționale slave, care calchiază pe cele românești, precum și alte particularități gramaticale și lexicale sugerează în mod neîndoieînic că aceste manuscrise au fost caligrafiate de copişti români¹⁴. Faptul că multe dintre manuscrise conțin texte aproape identice, în orice caz foarte asemănătoare, constituie un argument în plus că ele ar fi putut fi copiate la Hodoș-Bodrog. Cercetătorul Ion Iufu a identificat numai printre manuscrisele de la Episcopia Arad (provenite de la Hodoș-Bodrog) 5 psaltiri și tot atitea rămase în colecția mănăstirii¹⁵. Chiar dacă această teză este discutabilă, este greu de presupus că mănăstirea a cumpărat atitea manuscrise cu texte asemănătoare, atunci cînd prețul acestora era destul de ridicat, și pare mai logic faptul că ele au fost scrise de către călugării Hodoș-Bodrogului.

Dar, indiferent de proveniența lor, prezența acestor manuscrise într-un corpus atît de important, la extremitatea vestică a țării, conferă Hodoș-Bodrogului o deosebită însemnătate și ne furnizează argumente puternice pentru unitatea culturii și civilizației noastre medievale.

Arhiva administrativă a mănăstirii a luat naștere începînd cu sfîrșitul secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea,

¹² L. Emandi, *O importantă colecție de manuscrise arădene*, în vol. *Comunicări și referate*, ed. Biblioteca județeană Arad, 1974, p. 53—54.

¹³ Apud St. Lúpsa, *Istoria eparhiei Aradului*, manuscris, Biblioteca Episcopiei Arad, p. 151—154.

¹⁴ Lucia Djamu-Diaconilă, *Limba manuscriselor slavone din Biblioteca Episcopiei ortodoxe române din Arad; IX F. 10 din Muzeul Național din Praga; studii în manuscris, aflate în posesia Episcopiei Arad; Le Chorographie slave d'Arad*, în „Revue des études sud-est européennes”, Tom XVIII 1980, nr. 1, p. 33—45.

¹⁵ I. Iufu, *op. cit.*, p. 229—231.

de cînd se păstrează mai multe fonduri constituite. Dintre acestea cel mai abundent este „Fondul mănăstiresc”, referitor la problemele administrative și bisericești. Începînd cu anul 1835 s-au păstrat și procesele-verbale ale „Soborului frătesc”. Potrivit dispozițiilor superioare, s-a constituit începînd cu anul 1727 „Fondul actelor contabile” (acte justificative ale veniturilor și cheltuielilor, inventarele bunurilor mobile și imobile, precum și statutul personal).

Tot aici se păstrează actele referitoare la exercitarea jurisdicției de „domn de pămînt” în satele Bodrogul Vechi și Bodrogul Nou (pînă în 1848). Între acestea se numără procesele verbale ale „scaunului domnesc”, unele conturi ale satului Bodrogul Nou, confirmarea alegerilor de primari, fondurile pupilare etc.

La mănăstire au fost depuse actele parohiilor din Bodrogul Nou și Bodrogul Vechi, păstorite de călugări pînă prin anii 1922 și, respectiv, 1937. Se mai găsește în acest fond matricolele provenite din secolul al XVIII-lea (botezați 1775—1852, cununăți 1777—1852, răposăți 1775—1852). Tot aici găsim acte statistice cu privire la mișcarea populației din secolele XIX—XX.

În arhiva mănăstirii au fost depuse o parte din scriptele școlii confessionale ortodoxe române din Bodrogul Nou, începînd cu reînființarea ei, în jurul anului 1844, și pînă la trecerea ei în patrimoniul statului român (1921). Tot un profil școlar au actele arhimandritului Emilian Kenghelet (1840—1845), care ocupase înainte de venirea la mănăstire funcția de director districtual al școlilor ortodoxe din Banat. Alte acte oglindesc activitatea ieromonahului Arhip Munteanu, care în jurul anului 1890 îndeplinea funcția de inspector al școlilor ortodoxe — române din cercul Vinga. Într-un mod neidentificat pînă în prezent au fost depuse la mănăstire și părți din arhiva școlii primare din Munar (secolul XIX).

Colecția cartografică a mănăstirii include copia celei mai vechi hărți a zonei Hodoș-Bodrog, păstrată la Kriegsarchiv — Viena (1745). Se păstrează, de asemenea, numeroase hărți care oferă date importante privind masivele schimbări hidrografice și ecologice care s-au produs în această zonă a conului de dejecție a Mureșului.

Condițiile istorice în care s-a desfășurat viața mănăstirii au cunoscut în decursul secolelor mutații importante, care au determinat ca documentele să fie redactate în limbi diferite. În secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea prevalează documentele scrise în limba latină. Corespondența cu autoritățile de stat, militare și cu erariul se făcea și în limba germană. Limba sîrbă se utiliza mai frecvent în actele destinate Mitropoliei din Carlovitz și altor foruri superioare bisericești. Limba maghiară pătrunde masiv după 1840. Primul document cunoscut, redactat în limba română provine de la starețul Teodosie Ioanovici. El poartă data de 31 iulie 1786 și este adresat unui preot din Curtici¹⁰. Limba română devine limbă oficială a mănăstirii în 1887, aplicîndu-se aici cu mare întîrziere prevederile statutului organic. O parte din materialele sus-amintite

¹⁰ Documentul a fost publicat de Ed. Găvănescu, în *Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, p. 102.

au fost folosite în lucrări referitoare la istoria mănăstirii, iar câteva date au fost editate și în volume de documente ¹⁷.

•

Primele documente păstrate în arhiva mănăstirii oferă informații cu privire la situația instituției în anii de după eliberarea zonei de sub stăpînirea otomană (1687). Mănăstirea, potrivit diplomei leopoldine (1690—91), păstrată în copie, este subordonată de habsburgi diocezei Arad (1706), aflată pînă 1864 sub jurisdicția Mitropoliei de Carlovitz. De altfel, această situație a fost confirmată și prin diplomele imperiale din 1715, 1726 și 1731, date episcopilor Vichentie Ioanovici și Isaia Antonovici ¹⁸.

Actul de protecție, semnat de generalul Schliek la 16 noiembrie 1700, arată că mănăstirea trăiește din dani, iar satul Bodrog (azi Bodrogul Vechi), refăcut recent, numără doar 12 case (colibe). O scrisoare similară, menită să apere mănăstirea de abuzurile armatei, obținuse starețul mănăstirii în anul 1716 de la Eugen de Savoya, care își concentrase trupele sale în vederea cuceririi Banatului. O altă scrisoare de acest gen datează din 1739 ¹⁹.

Stăpînirea habsburgică a pus sub semnul întrebării însăși existența mănăstirii. Încă din 1718, Consiliul belic din Viena cerea dovezi cu privire la justificarea drepturilor mănăstirii, care deținea pămînturi pe ambele maluri ale Mureșului. Ca răspuns, comunitatea declara despre mănăstire că, "fiind una din cele mai vechi mănăstiri greco-neune", „nu se poate pune la îndoială că proprietățile sale... le posedă de la origine” ²⁰. Din fondul documentar al mănăstirii reiese că, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, acestea i-au fost confiscate de către autoritățile habsburgice pămînturi și drepturi. Problema confruntării cu autoritățile militare a devenit mai clară pe baza materialelor păstrate în Arhiva Comandamentului general imperial de la Buda. În acest sens, menționăm existența unui lung material care recapitulează întreaga controversă în legătură cu statutul bunurilor mănăstirești Hodoș-Bodrog. O seamă de documente și memorii oglindesc acțiunea comunității, prin care se combăteau măsurile discriminatorii ale stăpînirii, măsuri ce constituiau, în fond, elemente ale asupririi naționale. Această luptă s-a soldat cu un succes parțial, restituindu-se mănăstirii o suprafață de circa 650 jugăre cadastrale, precum și posesia pădurilor din jur ²¹.

Documentele arată că drepturile mănăstirii au fost supuse unor verificări (1782, 1784), pînă ce în 1787 împăratul Iosif al II-lea a recunoscut

¹⁷ Fabian Gabor, *Arad Vármegye leirása* (Descrierea comitatului Arad), Buda, 1835, p. 117—119; Ed. I. Găvănescu, *op. cit.* p. 102, V. Vlăduceanu, *Vechi monument istorico-religios, mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Timișoara, 1939; I. D. Suciu are în curs de tipărire un volum de documente, în care vor fi publicate și unele provenind din arhiva mănăstirii Hodoș-Bodrog.

¹⁸ Arhiva mănăstirii Hodoș-Bodrog (în continuare A.M.H.B.), fond mănăstiresc, dosar 1, f. 1.11; Arhivele Statului București, colecția Microfilme Iugoslavia, rola 11, cadrele 814—816, 825—829.

¹⁹ A.M.H.B., colecția Hanisea (Procesul mănăstirilor), vol. 2, f. 48.

²⁰ Ibidem, fond mănăstiresc, dosar 9/14 „ut unum ex antiquissimis Graeci nitus non Uniti Monasterii...tenuta sua... inde ab origine sua possideat, dubitari non potest”.

²¹ A.M.H.B., colecția cartografică, Harta posesiunilor 1745; Arhivele Statului București, colecția Microfilme, Iugoslavia, rola 15, cadrele 101—103. Xerocopia documentului citat aflat la Arhiva de istorie militară din Budapesta.

principiul dreptului de proprietate, fără însă ca să se fi putut obține vreodată diploma imperială de confirmare. Între timp, în 1769 și 1776, autoritățile au cerut dovezi dacă mănăstirea posedă veniturile minime legale ²². Cu toate că din statele personale ale mănăstirii reiese că numărul călugărilor era redus (1771—12, 1784—11), guvernul din Viena trimitea în 1775 un comisar cu misiunea de a reduce și mai mult numărul celor ce trăiau aici.

Un interes deosebit prezintă actele economice ale mănăstirii din perioada 1790—1848, care oferă imaginea trecerii treptate de la feudalism la capitalism, într-o zonă care făcea parte din regiunile cele mai dezvoltate ale Transilvaniei. Reglementarea situației pământurilor aflate la sud de Mureș s-a făcut în jurul anului 1800 pe baza urbaniului bănățean, măsurându-se, la 26 iulie 1807, un număr de 13 sesii iobăgești ²³. În urma intervenției arhimandritului Chirilescu, s-a realizat în 1839 dezideratul formulat de decenii, privind trecerea Mureșului într-o nouă albie, tăiată la nord de mănăstire, salvându-se astfel vatra mănăstirii, pe cale de a fi invadată de riu ²⁴. În procesele-verbale ale soborului frățesc și în alte acte din anii 1840—41 se menționează realizarea unei investiții de 10.000 florini, fapt ce devenea posibil în urma iertării datoriilor mănăstirii de către Săfa Techelii. În urma acestor măsuri, domeniul mănăstirii se ridică treptat în rîndul moșiilor mari. Astfel, pe lângă gospodărirea mai rațională a alodiuului, folosind munca salariată, se acorda o mai mare atenție exploatarea viei de la Galsă, se reface hanul de la Bodrogul Nou și se construiesc două mori de apă. Această realizare din urmă a antrenat mănăstirea în producția faimoasei „făini de flăcări”, specifică acestei zone și mult căutată în comerț. La fel, s-a trecut la valorificarea pe scară largă a pădurii ²⁵. Nu e de mirare că în 1852 veniturile nete anuale se ridicau la 16.738 florini. Era o sumă apreciabilă față de întinderea relativ redusă a domeniului ²⁶.

O serie de documente reflectă mutațiile social-politice din această perioadă, dintre care amintim regulamentul privind argații, care a fost elaborat la 11 decembrie 1820 de comitatul Arad; regulamentul comitatului Timiș din 1836, privind aplicarea unor noi urbariale; actele cu privire la separarea pășunii mănăstirești de cea comună, separare aplicată la Bodrogul Vechi în 1864, printre primele locuri din părțile Aradului ²⁷.

Mult mai importante ca actele economice sînt cele care privesc lupta de eliberare națională. Unele date ne arată că legăturile care s-au statornicit cu viața bisericească și culturală de dincolo de Carpați, marcate prin circulația cărților și prin alte contacte, se întăresc odată cu găzduirea prin 1789, a unor călugări refugiați din Moldova, din cauza războiului ruso-turc. În 1788 a locuit o vreme în mănăstirea Hodoș-Bodrog și Naum Râmniceanu, unul dintre promotorii mișcării călugărești de la Cernica.

²² A.M.H.B., fond [mănăstiresc, dosar 9, f. 14 dosar 1, f. 7—9; doc. 19, f. 40; dosar 10, f. 12—19; Arhivele Statului Arad, fond Prefectura județului Arad, Protocol Acta Congregationum 130/1769, 221/1776.

²³ A.M.H.B., fond mănăstiresc, dosar 17, f. 3; doc. 55/1801, 1/1807.

²⁴ Ibidem, 159/1828, 162/1831, 7/1840.

²⁵ Ibidem, 220/1840, procesele-verbale ale ședinței frăției mănăstirii chinoviale Hodoș, începînd cu 1 iulie 1835, doc. X—XI/1844, 1/1840.

²⁶ Ibidem, fond contabilitate, socoțile mănăstirești pe anul 1852.

²⁷ Ibidem, fond mănăstiresc, doc. 158/1820, 138/1836, 71/1846, 194/1850.

Printre preocupările celor de la mănăstire trebuie subliniată participarea la acțiunea îndreptată împotriva unirii cu Roma. În 1793, starețul Teodosie Ioanovici a fost numit reprezentant al eparhiei Aradului în comisia instituită de autorități în vederea anchetării plingerilor din districtul Oradea. Această activitate se prelungește și în deceniile următoare, culminând cu evenimentele din 1834, când, biserica unită încercând să se întindă în circa 20 sate din părțile Aradului, starețul Moise Manuilovici a fost reprezentantul episcopiei arădene în fruntea acțiunii ortodoxe de contracarare a uniției²⁸.

Potrivit documentelor aflate în arhivă, starețul Teodosie Ioanovici a condus, în eparhia Aradului, acțiunea pentru crearea unei „legiuni greco-valahe”, compusă din cel puțin 1000 de oameni, lansată în 1793 în sprijinul armatei imperiale în luptă cu Franța revoluționară. Comisia adună ofrande bănești pentru echiparea soldaților. Autoritățile au renunțat în 1797 la ideea legiunii, dar chiar și în 1801 mai urgentau plata sumelor subscrise²⁹.

Evenimentele anilor 1790–1791 au adus în actualitate necesitatea formulării revendicărilor naționale românești, cerindu-se satisfacerea lor de către habsburgi. Românii din Marele Principat al Transilvaniei au înaintat *Suplex Libellus Valachorum* (1791), cerind recunoașterea lor ca a patra națiune constituțională, ceea ce putea constitui un pas înainte pe calea realizării marilor deziderate naționale. Structurile politice și bisericești ale imperiului habsburgic au împiedicat acțiunea unitară a românilor de dincoace de Carpați, cei din Crișana și Banat putând prezenta revendicările lor doar prin intermediul „Congresului iliric” de la Timișoara (1790), acest fapt fiind menționat și în *Suplex...*³⁰. Cei 10 delegați ai eparhiei Aradului, români și sirbi (din totalul de 102), între care și starețul de la Hodoș, au devenit purtătorii de cuvânt ai unor revendicări formulate în adunările populare.

Astfel, memoriul celor 6 delegați arădeni, inclusiv T. Ioanovici, datat 18 septembrie 1790, cerea respectarea libertății cultului ortodox, promovarea școlii în care elevii să învețe în limba lor maternă, angajarea „bărbaților de națiunea noastră” în oficiile publice, publicarea ordinelor superioare în limba maternă a poporului etc. Un alt memoriu, datat 20 octombrie, cerea crearea unui district autonom din vechile comune grănicerești de la nord de Mureș, care ar fi cuprins și zona mănăstirii³¹.

În actele mănăstirești este reflectată și noua etapă a mișcărilor românești arădene, care, începând cu anul 1816, revendicau asigurarea conducerii românești a eparhiei, potrivit compoziției naționale a enoriașilor. În final, acțiunea românilor urmărea desfacerea legăturilor cu mitropolia de Carlovitz, creindu-se o mitropolie românească și un sistem școlar bisericesc și fundațional propriu.

²⁸ Ibidem, dosar 18, f. 2, 23; Arhiva Episcopiei ort. române Arad, protocol consistorial nr 67/1835.

²⁹ A.M.H.B., fond mănăstiresc dosar 17, f. 10–35, dosar 18, f. 10; vezi și Arhiva Episcopiei Arad, fascicol 3, dosar 14/1801.

³⁰ D. Prodan, *Suplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 510.

³¹ Ambele memorii au fost publicate de Slavko Gavrilovic, Nicola Petricovic: *Temesvarski Sabor 1790* (Congresul de la Timișoara), Novi-Sad Srmski Karlovic, 1972, p. 300–303; 935–639.

Dintre documentele păstrate în colecția Hamsea remarcăm ordinul împăratului Francisc I, datat 11 august 1816, prin care dispune cancelarului aulic Erdödy, ca în termen de trei luni să se cerceteze petiția pentru episcop român la Arad depusă de Moise Nicoară.

Un raport al cancelariei aulice ungare, din 1821, cuprinzând 144 pagini folio, face istoricul întregii acțiuni românești arădene și face propuneri, multe dintre ele favorabile românilor³².

În anul 1829, conducerea eparhiei revine unui arhieru român, Nestor Ioanovici (+ 1830), care a fost salutat și de către starețul de la Hodoș-Bodrog³³. În anul 1835, avea loc instalarea altui episcop român pe scaunul din Arad, Gherasim Raț (1835–1850).

Unele documente vorbesc despre inițiative culturale valoroase. Astfel, o seamă de documente inedite se referă la viața și activitatea lui Sebastian Tabacovici (1807–1872), cărturar iluminist, autorul unei drame în versuri, *Jertra lui Avram*, scrisă în 1835, ca „să o avem și în limba cea românească”³⁴.

Problemele legate de revoluția de la 1848 ocupă un important loc în arhiva mănăstirii. Un interesant document este circulara pretorului cerual din Pecica, din 29 martie 1848, care cerea domeniilor să înceteze perceperea rentei feudale, pentru a preveni mișcările țărănești. O altă circulară, cea a vicecomitelui din Arad, se referă la acțiunile țărănești îndreptate împotriva notarilor și primarilor care au fost impuși comunelor anterior de către moșieri și autorități.

Un grup de documente se referă la instituirea statariului, la crearea gărzilor civice și, mai ales, la problema congresului ortodox, care urma să se întrunească la Timișoara, pentru soluționarea doleanțelor bisericești și școlare³⁵.

În primăvara anului 1849, conducerea mănăstirii este preluată interimar de profesorul Ghenadie Popescu, care, împreună cu protopopul Maxim Caracioni, care preluase mănăstirea învecinată Bezdin, acționează în direcția înfăptuirii bisericii ortodoxe române. La sinodul de la Chișineu-Criș, ținut sub conducerea deputatului Ioan Dragoș, comunitatea mănăstirii trimite pe Sebastian Tabacovici, care votează acolo, alături de ceilalți delegați, un amplu program de reforme școlare și bisericești.

O seamă de documente dezvăluie frământările care au premers reînființarea mitropoliei românești din Sibiu (1864)³⁶. Desfacerea completă a mănăstirii din legăturile cu Mitropolia din Carlovitz s-a putut realiza însă abia în anul 1887.

Până în preajma marelui act istoric de la 1918, mănăstirea Hodoș-Bodrog, singura mănăstire românească de importanță majoră din Transilvania, a avut pe statul său personalități marcante ale vremii, aici fiind consacrați ca monahi: Ioan Iosif Goldiș (1836–1902), profesor, filolog și istoric, membru corespondent al Academiei Române (1882), mai târziu episcop al Aradului (1899–1902); Vicențiu Vasile Mangra (1850–1918), profesor și istoric, membru al Academiei Române (1909), militant de seamă

³² A.M.H.B., colecția Hamsea, copii autentificate făcute în 1905 și 1906.

³³ Ibidem, fond mănăstiresc, doc. 86, 88/1929.

³⁴ Actualmente manuscrisul este păstrat de Biblioteca județeană Arad, nr. 231, 668; vezi și Iosif Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971.

³⁵ A.M.H.B., fond mănăstiresc, dosar 76, 77, 78/1848.

³⁶ Ibidem, dosar 1, f. 84, 69, 150–151; Arhivele Statului Arad, fond Prefectura județului Arad, Actele comisariatului cesaro-crăiesc, doc. 6111/1833

în perioada memorandistă (1892-94). Alături de el trebuie menționat Romul — Roman Ciorogariu (1852—1936), directorul Preparandiei arădene, care a jucat un rol de seamă în activitatea presei române din Arad, ca și în cadrul Partidului Național Român, ajuns după Unire episcop la Oradea. Arhiva mai conține date despre Miron Romanul, deputat dietal, organizator al școlii românești, mai târziu episcop și mitropolit. Mai putem aminti aci pe mitropolitul Ioan Meșianu, episcopul Ioan Ignatie Papp, Miron Cristea, primul patriarh al Româiei (1925) etc.

Cel mai important material din perioada 1848—1918 se referă la lupta de eliberare națională a românilor din Transilvania. Un grup de acte vizează inițiativele românilor din Arad, care, printr-o acțiune hotărâtă, începînd cu anul 1861, au reușit să valideze într-o măsură tot mai mare prevederile legale, neaplicate pînă atunci, privind introducerea limbii române în administrația comunală și apoi în cea comitatensă. Documentele aflate în posesia mănăstirii dovedesc că românii din Pecica (de care aparținea administrativ și satul Bodrogu Vechi) au reușit să aplice în practică acest lucru. Întreaga corespondență oficială adresată mănăstirii de primăria din Pecica pînă în anul 1875 este redactată în limba română. În anii următori, actele românești se răresc, autoritățile dualiste reușind să elimine treptat dreptul de folosință a limbii materne, încălcînd flagrant prevederile legii din 1868, care asigura acest drept în condițiile noii situații politice. Tot în românește este redactată și corespondența provenită din comuna Galșa, în legătură cu via mănăstirii. Aceste materiale sînt cu atît mai mult valoroase, cu cît arhivele comunale și parohiale au păstrat extrem de puține acte de acest fel pe tot cuprinsul județului Arad.

Menționăm în continuare și actele care se referă la alegerile de primari din Bodrogu Vechi, în 1868 și 1870 ³⁷. Tot din această categorie fac parte proclamațiile și publicațiile autorităților, scrise o vreme în limba română, care aproape toate sînt unicate. Dintre acestea amintim publicațiile privind convocarea corpului electoral arădean pentru alegerile dietale din 1861, 1865 și 1869, introducerea statarului în 1866 etc ³⁸.

Un interes deosebit prezintă colecția de circulare emise de Andrei Șaguna în calitate de vicar general (1847), apoi ca episcop și mitropolit, multe dintre acestea referindu-se la probleme de interes general românesc, școlare, schimbări în organizarea administrativă, inițiative culturale etc. Cele mai semnificative documente se referă însă la luările de poziție întreprinse de români în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la care au participat și unele personalități care în vremea aceea făceau parte din personalul mănăstirii. Un document provenit din anul 1864 se referă la pregătirile primirii comitetului suprem, Gheorghe Popa de Teiuș, de activitatea căruia românii arădeni și-au legat mari speranțe ³⁹.

Crearea partidului politic al românilor din comitetul Aradului, primul partid politic al românilor din Transilvania, care a luat ființă după 1867, este redată de mai multe acte păstrate în arhiva mănăstirii, unele dintre ele purtînd semătura lui Miron Romanul, ca președinte, și Iosif Goldiș.

³⁷ Ibidem, fond mănăstiresc, dosar 76/1868, 2/1870, 42/1871.

³⁸ Ibidem, 26/1861; 87—100/1865; 56, 63/1869; 84/1866; 59, 61/1866.

³⁹ Ibidem, 105/1864.

notar al acestui partid. Documentul intitulat *Provocare către românii din comitatul Arad*, întocmit pe baza conferinței din 14/26 decembrie 1867, enunță ideile democratice care stau la baza programului acestui partid, structura organizatorică și revendicările minimale, în primul rând asigurarea egalității în drepturi a românilor. Chemarea adresată alegătorilor români la 20 ianuarie 1869 precizează poziția partidului față de alegerile parlamentare și anunță numele candidaților români. O circulară a Comitetului central român din Timișoara, din 8 februarie 1869, se referă la sarcinile fruntașilor români în ceea ce privește înscrierea corectă a alegătorilor români în listele electorale. Un alt document se referă la programul politic al candidatului Ioan Damaschin din cercul electoral Aradul Nou ⁴⁰.

Pe lângă mulțimea actelor de acest fel, menționăm o serie de documente care privesc cele mai variate aspecte ale activității comitatului Timiș în perioada 1867—1887, arhimandritul Jufcovici primind documentele în calitate de membru al consiliului comitatens. Ele sînt cu atît mai valoroase, cu cît fondurile arhivistice ale acestui comitat, înainte de 1919, se găsesc doar în mică măsură în țară.

În arhivă se păstrează și unele documente culturale, ca de exemplu cel referitor la statutele Societății de lectură românească din Timișoara-Fabrică creată în 1869, sau circulara Asociației naționale arădene pentru cultura poporului român, cu privire la începerea activității și la agendele acesteia (1880). În sfîrșit, menționăm donația Sinodului mănăstirii, la 28 decembrie 1891, în valoare de 5000 florini, drept contribuție la inițiativa Reuniunii române de femei din Arad pentru înființarea gimnaziului din Arad ⁴¹.

Considerăm că cercetarea acestui fond de arhivă va duce la elucidarea unor aspecte încă puțin cunoscute ale istoriei românești, îndeosebi cele referitoare la teritoriul din vestul țării, unde și-a desfășurat activitatea această mănăstire multiseclară românească.

⁴⁰ Ibidem, 161/1867, 181/1869, 43/1869, 56/1869.

⁴¹ Ibidem 95/1886; Arhiva Episcopiei Arad, cota V — 5 — 1892.